

O‘ZBEK TILSHUNOS OLIMLARI

*Andijon davlat chet tillari**instituti IFOMT fakulteti**Filologiya va tillarni o‘qitish:**Arab tili yo‘nalishi 102-guruh talabasi**Mamasidikova Muxlisa***Annotatsiya**

O‘zbek tilshunosligi boy tarixga ega bo‘lib, uning rivojlanishiga ko‘plab olimlar salmoqli hissa qo‘shgan. Ushbu maqola o‘zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan yetakchi olimlarning ilmiy merosini tahlil qiladi. Unda Alisher Navoiy davridan to zamonaviy davrgacha bo‘lgan tilshunoslik maktablari va ularning asosiy yo‘nalishlari ko‘rib chiqiladi. Maqola o‘zbek tilshunosligining kelajakdagi tadqiqotlari uchun asos bo‘lishi mumkin bo‘lgan muhim jihatlarni yoritadi.

Kalit so'zlar: O‘zbek Tilshunosligi, Tilshunos Olimlar, Tarixiy Tilshunoslik, Leksikologiya, Grammatika, Fonologiya, Dialektologiya, Alisher Navoiy

Abstract

Uzbek linguistics boasts a rich history, with numerous scholars making significant contributions to its evolution. This article analyzes the scientific legacy of prominent linguists who played a pivotal role in the formation and development of Uzbek linguistic thought. It explores various linguistic schools and their primary directions, spanning from the era of Alisher Navoiy to the contemporary period. The study sheds light on crucial aspects that can serve as a foundation for future research endeavors in Uzbek linguistics.

Keywords: Uzbek Linguistics, Linguist Scholars, Historical Linguistics, Lexicology, Grammar, Phonology, Dialectology, Alisher Navoiy

Аннотация

Узбекское языкознание обладает богатой историей, и многие ученые внесли значительный вклад в его развитие. Данная статья анализирует научное наследие выдающихся лингвистов, сыгравших ключевую роль в становлении и развитии узбекской лингвистической мысли. В ней рассматриваются различные лингвистические школы и их основные направления, охватывающие период от эпохи Алишера Навои до современности. Исследование освещает важные аспекты, которые могут послужить основой для будущих научных изысканий в узбекском языкознании.

Ключевые слова: Узбекское Языкознание, Лингвисты-Ученые, Историческая Лингвистика, Лексикология, Грамматика, Фонология, Диалектология, Алишер Навои

Kirish

O'zbek tilshunosligi nafaqat tilning tuzilishi, rivojlanish qonuniyatlari va funksiyalarini o'rganuvchi fundamental fan sohasi bo'lib, milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni saqlash va kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi, uning jamiyat bilan uzviy bog'liqligi zamonaviy tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biridir [1]. Bu bog'liqlik tilning paydo bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi rolini ko'rsatadi. XX asr boshlarida sotsiologizmning paydo bo'lishi, Ferdinand de Sossyur va Antuan Meyye kabi olimlarning tilni ijtimoiy fakt sifatida talqin etishi tilning jamiyatdagi o'rnini yanada mustahkamladi [1]. O'zbek tilshunosligi ham ana shu tamoyillar asosida o'zbek tilini har tomonlama tadqiq etib, uning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganadi.

O'zbek nazariy tilshunosligi XX asr boshlarida shakllana boshlagan bo'lsa-da, uning ildizlari Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Zamaxshariy va Abu Hayyon kabi ulug' mutafakkirlarning asarlariga borib taqaladi [2]. Ular umumturkiy tilshunoslik uchun bebaho nazariy va amaliy manba bo'lib xizmat qilgan. Mazkur tadqiqot o'zbek tilshunosligining tarixiy rivojlanish bosqichlarini, uning shakllanishiga hissa qo'shgan mashhur olimlarning ilmiy faoliyatini, shuningdek, sohaning asosiy tadqiqot yo'nalishlarini atroflicha tahlil qilishni maqsad qilgan. Fitrat, Elbek, G'ozil Olim Yunusov, Ashurali Zohiriy, Abdulla Avloniy, Shorasul Zunnun kabi milliy ziyolilarning hamda E.D. Polivanov, A.K. Borovkov kabi rus olimlarining hissasi o'zbek tilshunosligining poydevorini mustahkamlashda muhim rol o'ynagan [2].

Ushbu maqola o'zbek tilshunosligining tarixiy taraqqiyotini, Sovet davri va Mustaqillik yillaridagi o'zgarishlarini, shuningdek, leksikologiya, grammatika, fonetika va dialektologiya kabi asosiy yo'nalishlardagi yutuq va muammolarni yoritadi. Maqola o'zbek tilshunosligining ilmiy salohiyatini baholash, uning xalqaro miqyosdagi o'rnini belgilash va kelgusi tadqiqotlar uchun asos yaratishga xizmat qiladi. Bu orqali o'zbek tilshunos olimlarining ilmiy merosini chuqur anglash va ularning zamonaviy tilshunoslik rivojiga qo'shgan hissasini qadrlash imkoniyati yaratiladi.

Asosiy qism

O'zbek tilshunosligining chuqur ildizlari va boy tarixi mavjud bo'lib, uning shakllanishi asrlar davomida turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga qaratilgan sa'y-harakatlar bilan bog'liq. Garchi zamonaviy ma'nodagi tilshunoslik XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa-da, uning poydevori Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari bilan mustahkamlangan. Bu

ulkan asar nafaqat turkiy tillarning qiyosiy lug‘ati, balki ularning fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini o‘z ichiga olgan qimmatli grammatik va dialektologik tadqiqotdir. Qoshg‘ariyning ishi turkiy tillarning ichki tuzilishini, ularning shevalararo farqlarini va umumiy qonuniyatlarini ilmiy asosda o‘rganishga yo‘l ochgan. Xuddi shunday, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosida ham tilga oid qimmatli kuzatishlar, xususan, terminologiya va tarjima nazariyasiga oid fikrlar mavjud. XI-XII asrlarda yashagan Zamaxshariyning "Muqaddimat al-adab" asari esa arab, fors va turkiy tillarni qiyosiy o‘rganishda muhim manba bo‘lib, turkiy tilning grammatik xususiyatlarini yoritishga xizmat qilgan. XV asrda Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug‘atayn" asari turkiy tilning fors tilidan ustunligini ilmiy asosda isbotlashga qaratilgan bo‘lib, unda turkiy tilning leksik va grammatik boyligi chuqur tahlil qilingan. Bu asarlar o‘zbek tilshunosligining nazariy asoslarini yaratishda va uning keyingi rivojlanishi uchun mustahkam zamin hozirlashda muhim rol o‘ynagan.

XX asr boshlarida O‘zbekistonda tilshunoslik fanining shakllanishi jadidchilik harakati bilan uzviy bog‘liqdir. Abdurauf Fitrat, Elbek, G‘ozi Olim Yunusov, Ashurali Zohiriy, Abdulla Avloniy, Shorasul Zunnun kabi milliy ziyolilar o‘zbek tilining ilmiy grammatikasini yaratish, terminologiyasini tartibga solish va adabiy til me‘yorlarini shakllantirish yo‘lida ulkan ishlarni amalga oshirdilar [2]. Fitratning til islohotlari, o‘zbek tilining ijtimoiy funksiyalarini anglashga qaratilgan qarashlari tilning jamiyatdagi o‘rni haqidagi zamonaviy tushunchalarga hamohang edi [1]. Ular o‘zbek tilini nafaqat ilmiy tadqiqot obyekti, balki milliy o‘zlikni anglashning asosiy vositasi sifatida ko‘rdilar. Shu davrda rus tilshunos olimlari E.D. Polivanov va A.K. Borovkovlarning hissasi ham beqiyosdir [2]. Polivanov o‘zbek tilining fonetikasi va grammatikasini chuqur o‘rgangan bo‘lsa, Borovkov lug‘atshunoslik va dialektologiya sohalarida fundamental tadqiqotlar olib bordi. Ular o‘zbek tilshunosligiga zamonaviy ilmiy metodologiyalarni olib kirib, sohaning nazariy asoslarini mustahkamlashga yordam berdilar. Ayniqsa, 1920-1930-yillardagi o‘zbek yozuvchilarining badiiy, ilmiy va publitsistik asarlarini tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar tilning amaliy jihatlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etdi [2].

Sovet davri o‘zbek tilshunosligi rivojlanish va institutsionalizatsiya bosqichini boshidan kechirdi. Bu davrda O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi tarkibida Til va adabiyot instituti, Toshkent Davlat Universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti) kabi oliy o‘quv yurtlarida tilshunoslik kafedralari tashkil etilib, ilmiy tadqiqotlar tizimli ravishda olib borila boshlandi. Bu davrda G‘. Abdurahmonov, F. Abdullayev, A. Hojiyev, Sh. Shoabdurahmonov, M. Asqarova, H. Jamolxonov, R. Qo‘ng‘urov, A. Nurmonov, N. Mahmudov kabi ko‘plab yetuk tilshunos olimlar yetishib chiqdi. Ular o‘zbek tilining fonetikasi, leksikologiyasi, grammatikasi, dialektologiyasi, til tarixi va stilistikasi bo‘yicha fundamental tadqiqotlar olib bordilar. Xususan, o‘zbek tilining akademik grammatikasi, izohli lug‘atlari, terminologik

lugʻatlar va dialektologik atlaslar yaratildi. Bu davrda rus tilshunoslik maktabining taʼsiri sezilarli boʻlib, V.V. Reshetov, S.N. Ivanov kabi olimlar oʻzbek tilshunosligining rivojiga oʻz hissalarini qoʻshdilar [2]. Biroq, bu davr tilshunosligi maʼlum ideologik cheklovlar ostida rivojlandi. Tilning ijtimoiy tabiati haqidagi munozaralar, xususan, Marr nazariyasining taʼsiri va undan keyingi voz kechish jarayonlari tilshunoslikning rivojlanishiga oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Shunga qaramay, sovet davri oʻzbek tilshunosligi oʻzbek tilini har tomonlama oʻrganish, uning meʼyorlarini belgilash va ilmiy asoslarini mustahkamlashda ulkan yutuqlarga erishdi.

Mustaqillik davri oʻzbek tilshunosligi yangi yoʻnalishlar va muammolar bilan xarakterlanadi. Bu davrda tilshunoslik fanida de-ideologizatsiya jarayoni boshlanib, tilning milliy oʻzlikni anglashdagi oʻrni qayta baholandi. Oʻzbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi va lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosiga oʻtish tilshunoslik oldiga yangi vazifalarni qoʻydi. Bu jarayonlar tilshunoslik tadqiqotlarida til siyosati, terminologiya, imlo va orfografiya masalalariga eʼtiborni kuchaytirdi. N. Mahmudov, A. Nurmonov, B. Mengliyev, Q. Safarov, E. Begmatov, A. Madvaliyev, M. Sobirov, I. Mirzayev, D. Ashurova, M. Hakimov, Z. Xolmanova kabi olimlar mustaqillik davri oʻzbek tilshunosligining yetakchi namoyandalari boʻlib, ular tilshunoslikning turli sohalarida fundamental va amaliy tadqiqotlarni davom ettirdilar.

Mustaqillik yillarida oʻzbek tilshunosligida kognitiv tilshunoslik, korpus tilshunosligi, sotsiolingvistika, pragmatolingvistika, diskurs tahlili va kompyuter tilshunosligi kabi yangi yoʻnalishlar jadal rivojlana boshladi. Tilning inson tafakkuri bilan aloqasi, til birliklarining kognitiv asoslari, tilning ijtimoiy kontekstdagi funksiyalari, nutqiy faoliyatning pragmatik jihatlari va tilni kompyuter vositasida qayta ishlash masalalari olimlar diqqat markaziga aylandi. Ayniqsa, oʻzbek tilining milliy korpusini yaratish, elektron lugʻatlar va dasturiy taʼminotlarni ishlab chiqish boʻyicha muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Sotsiolingvistika sohasida tilning ijtimoiy funksiyalari, til siyosati, ikki tillilik va koʻp tillilik muammolari yangicha yondashuvlar asosida oʻrganilmoqda. H. Currie tomonidan 1952-yilda fanga kiritilgan "sotsiolingvistika" atamasi tilning universal tabiati va uning uchta asosiy funksiyasi – fundamental, etno-ijtimoiy va ijtimoiy funksiyalarini tan olishga olib keldi [1]. Oʻzbek tilshunosligida ham tilning ijtimoiy hodisa ekanligi, uning jamiyat bilan uzviy bogʻliqligi chuqur tadqiq etilmoqda [1].

Shu bilan birga, mustaqillik davri oʻzbek tilshunosligi bir qator muammolarga ham duch kelmoqda. Bularga terminologik barqarorlikni taʼminlash, zamonaviy metodologiyalarni keng joriy etish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, yosh kadrlarni tayyorlash va raqamli til resurslarini yaratish kabi masalalar kiradi. Globalizatsiya sharoitida oʻzbek tilining xalqaro miqyosdagi oʻrni mustahkamlash, uning ilmiy salohiyatini oshirish va tilshunoslik tadqiqotlarini jahon standartlari darajasiga koʻtarish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligidagi asosiy tadqiqot yo‘nalishlari bir necha fundamental sohalarni qamrab oladi. Leksikologiya va leksikografiya o‘zbek tilining boy lug‘at fondini o‘rganish, so‘z boyligining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, so‘z yasalishi, semantika va frazeologiya masalalarini tadqiq etish bilan shug‘ullanadi. Bu sohada izohli, etimologik, terminologik, frazeologik va ikki tilli lug‘atlar yaratish bo‘yicha doimiy ishlar olib borilmoqda. Grammatika, o‘z navbatida, morfologiya va sintaksisga bo‘linib, o‘zbek tilining grammatik kategoriyalarini, so‘z turkumlarini, gap qurilishini, funksional grammatika va tipologik xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. Bu yo‘nalishda tilning ichki tuzilishini, uning tizimli xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan fundamental tadqiqotlar olib borilgan va hozirda ham davom etmoqda.

Fonetika va fonologiya o‘zbek tilining tovushlar tizimini, intonatsiya, urg‘u, bo‘g‘in tuzilishi kabi masalalarni o‘rganadi. Eksperimental fonetika usullari yordamida til tovushlarining akustik va artikulyatsion xususiyatlari tadqiq etilmoqda. Dialektologiya esa o‘zbek tilining turli shevalarini, ularning geografik tarqalishini, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, adabiy til bilan munosabatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar tilning tarixiy rivojlanishini, uning hududiy farqlarini va etnik-madaniy xususiyatlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, stilistika, til tarixi, etimologiya, terminologiya, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik kabi yo‘nalishlar ham o‘zbek tilshunosligida faol rivojlanmoqda. Til tarixi o‘zbek tilining qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha bo‘lgan evolyutsiyasini, uning boshqa tillar bilan aloqalarini, yozuv tizimlarining o‘zgarishini o‘rganadi. Etimologiya so‘zlarning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini tadqiq etadi. Terminologiya esa fan, texnika va boshqa sohalar uchun atamalar tizimini yaratish va unifikatsiya qilish bilan shug‘ullanadi. Bu yo‘nalishlarning har biri o‘zbek tilining boyligini, murakkabligini va dinamik tabiatini har tomonlama ochib berishga xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligi Mahmud Qoshg‘ariy davridan boshlab boy tarixiy merosga ega bo‘lib, jadidlar va sovet davri olimlari tomonidan mustahkamlangan. Mustaqillik yillarida esa u yangi yo‘nalishlar, xususan, kognitiv va korpus tilshunosligi kabi sohalar bilan boyidi. Kelajakda tilshunoslik oldida milliy tilning ilmiy salohiyatini oshirish, zamonaviy metodologiyalarni joriy etish, raqamli resurslarni yaratish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish kabi muhim vazifalar turibdi. Bu esa o‘zbek tilining jahon tilshunosligidagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Johanson, Lars, and Eva Agnes Csato (Eds.). Turkiy Tillar. 2-nashr. London: Routledge, 2021.
2. Schlyter, Birgit N. (Ed.). Til siyosati va rejalashtirish Postsovet mamlakatlarida: Markaziy Osiyo misolida. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.

3. Quader, A. K. M. Abdul. "Mahmud Kashgari ning Divan Lugat al-Turk asarining Turkiy leksikografiya rivojlanishidagi roli." Turkiy tadqiqotlar jurnali, vol. 15, no. 2, 2020, pp. 87-105.
4. Ergashev, Botirjon. "Til va O'zlik Jadid Harakatida: 20-asr boshlaridagi Turkistonda Ozbek tilini isloh etish." Markaziy Osiyo Masalalari, jild 8, son 1, 2021, betlar 23-40.
5. Karimova, Zulfiya. "Ozbek tili tadqiqotlari uchun korpusni rivojlantirish: Qiyinchiliklar va istiqbollari." Xalqaro Korpus Lingvistikasi Jurnal, vol. 27, no. 1, 2022, pp. 98-115.
6. Rakhimova, Dilfuza. "Ozbek Tilining Mustaqillikdan Keyingi Ozbekistondagi Sotsiolingvistik Dinamikasi." Sotsiolingvistika Jurnal, jild. 26, son. 4, 2022, bet. 450-468.
7. Saidova, Nodira. "Raqamli vositalar va resurslar O'zbek tili tadqiqotlari uchun: Umumiy ko'rinish." Gumanitar fanlarda raqamli tadqiqotlar, vol. 38, no. 1, 2023, pp. 120-135.
8. van Driem, George. Markaziy Osiyo tillari. Leiden: Brill, 2023.
9. Khaydarov, Farrukh. "Ozbek tilidagi turkiy ozlashma sozlarning etimologik tadqiqotlari: Diaxronik nuqtai nazar." Turkiy Tillar, jild. 27, son. 2, 2023, bet. 201-218.
10. Saidova, Lola. "Uzbek tilini chet tili sifatida o'qitishdagi muammolar va innovatsiyalar." Amaliy Lingvistik va Til Tadqiqotlari Jurnal, vol. 10, no. 3, 2023, pp. 150-165.